

Saplarda həkk olunan gözəllik

Başqa sözlə, təsviri sənətin ilkin nümunələri insanın onu əhatə edən ətraf aləmi dərk etmək arzusuyla bağlı olmuş, yalnız zaman ötdükə təsvir dünyanın estetik dərkli kategoriyasına keçmişdir. Tikmə sənəti Azərbaycan xalqına xas olan gözəllik hissinin, harmoniya və gözəllik duyğusunun əyani nümunəsidir. Bu keyfiyyətlər xalqımızda əsrlər boyu tərbiyə edilmiş və nəsildən-nəsilə ötürülmüşdür. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar göstərir ki, burada toxuculuq sənəti neolit dövründə meydana gəlmişdir. Belə ki, heyvandarlığın inkişafı məhz həmin dövrdə başlanmışdır. Azərbaycan ərazisində tapılmış ən qədim parça nümunələri eramızdan əvvəl birinci minilliyə aiddir. Parça matik olduğu faktura görə uzun əsrlər boyu qoruna bilmədiyindən ilk dəfə nə vaxt tikmənin bu və ya digər növü ilə bəzədilməsi haqqında fikir söyləmək çətinidir. Bu səbəbdən, tikmə haqqında "ilk" məlumatlar V-VI əsrlərə aid edilir. Mingəçevirin həmin dövrə aid kataomba qəbirlərində gülbətin tikmənin izləri olan ipək parçanın fraqmentləri tapılmışdır.

Belə bir fakt maraqlıdır ki, bədii tikmə öz yaradıcılıqından kənar və peşəkər sənətlərə bölünmüşdür. Kustar tikmə bizim ecdadlarımızın mentalitetini, adətlərini, qayda və qanunlarını əks etdirmiş sadə insanın əsrlər boyu topladığı daxili "Mən"inin zənginliyinin ifadəsinə çevrilmişdir. Beləliklə, daha sabit və ənənəvi olan kustar tikmə müstəqil yaşamış və öz axarı ilə inkişaf etmişdir. Peşəkər tikmə isə müəyyən dövrü səciyyələndirir, hökmdar saraylarında fəaliyyət göstərən xüsusi emalatxanalarında yaranır və hakimiyyətin güclüliyi ideyasını, onun şahənə zənginliyini və ideoloji aspektlərini əks etdirirdi. Bunu eyni dövrə, lakin müxtəlif səviyyəyələ məxsus tikmələrin ornament tərkibi də təsdiq edir. Qədim kustar tikmələrin ornament tərkibi kodlaşdırılmış rəmzlər vasitəsi ilə dünyanın yaranışı haqqında insanın başlıca təsəvvürlərini ifadə edirdi. Bunlar dərin semantik mənə daşıyan və yer üzündə həyatla ölümün mənəzərisini yaradan dağavari xətlərdən, daire, nöqtə və həndəsi fiqurlardan, səmavi motivlərdən, heyat ağacından, zomorf təsvirlərdən və s. ibarət olurdu. Ən qədim ornamentləri piktografik yazılarla, məmulatları isə qədim insanın fəlsəfəsini, heyat tərzini, maraqlarını və s. xüsusiyyətlərini açıqlayan oxunmuş kitablarla müqayisə etmək olar ki, bu da müasir tədqiqatçılara həmin dövrü səciyyələndirmək imkanı verir. İlk Orta əsrlərin peşəkər tikmə sənəti isə saray həyatından, folkloridan götürü-

Bədii tikmə - xalqın özünəməxsus siması olub, onun bənərsiz mədəniyyəti-ni, fəlsəfəsini, dünyagörüşünü, eləcə də onun zövqünü və gözəllik duyğusunu əks etdirir. Ən qədim sənət növlərindən olan bədii tikmə təkcə milli geyimləri və məişət əşyalarını bəzəməyib, həm də sadədən mürəkkəbə evolüsiya edən ornament sənətinin inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmişdir.

lən səhnələri, ov səhnələri, çoxsaylı zomorf, həmçinin hakimiyyətin gücünün rəmzi olan nağıl varlıqlarını və s. illüstrə edən süjetti təsvirlərlə karakterizə olunur. Eyni halı İrən Sasaniilər dövründən qalmış parça və tikmə nümunələrində də qeyd etmək lazımdır. Bu nümunələr də peşəkər sənətin imperiya səviyyəsini nümayiş etdirir və bir neçə əsrdən sonra - XVI əsrdə Təbriz dekorativ-təbii-tə sənətinə, xüsusən də həmin dövr parçalarının kompozisiya və ornament sxemlərində yeni qüvvə ilə üzə çıxır. Eyni zamanda, Alban dövletinin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılarda da üzərində rəngli yun saplarla işlənmiş sadə tikmələri olan kobud parçalar aşkar edilmişdir. Ornament tərkibi dağavari xətlərdən, nöqtə, daire, üçbucaqlardan və s. ibarət olan bu tikmələr özündə həmin dövrün keramikasında geniş istifadə olunan qədim çoxalahlı mədəniyyətin ornament dilini əks etdirirdi.

Azərbaycan incəsənətinin inkişafında növbəti mərhələ təkalahlılıq inamı tələp edən islam dininin yayılması ilə başlanır. İslam dini gəlişi ilə bədii dilin özündən əvvəlki bütün formalarını dağıtdı və özünün höddən artıq mürəkkəb, qrafik, ciddi riyazi məntiqə əsaslanan ornament dilini və kollaqrafik yazısını yaratdı ki, bu da incəsənətin bütün növlərinə sirayət etdi.

Əsas kompozisiya quruluşlarının və ornamental motivlərin yaradıcıları Şərqdə ən müqəddəs kitabı tərtib edən peşəkər ornamentik rəssamlar idilər. Bütün bu kompozisiya üsulları və bəzəmə yolları isə zəngin tərtibatlı kitablardan memarlıq abidələrinə, keramikaya, zərgərlik məmulatlarına, xalça və parçalara keçdi.

İncəsənətin bütün növlərinin yüksəlişi dövrü XVI əsrin əvvəllərinə - Azərbaycan ərazisində paytaxtı Təbriz şəhəri olan güclü mərkəzləşmiş Səfəvilər dövletinin yaranıldığı dövrə düşür. Əsrlər boyu inkişaf yolu keçən və özünün ən parlaq dövrünə XVI əsrdə çatan, Yaxın və Orta Şərq müsəlman ölkələrinin saray incəsənətinin etalona çevrilən, dövrün üslubunu müəyyənləşdirən bədii dilin yetkinləşməsi də bu dövrə aid edilir. Stilizə edilmiş bitki və gül naqışları, rəsmi zərifiyyə, xətlərin yumşaqlığı və axıcılığı, kompozisiya həllinin rəngarəngliyi, koloritin abəngdarlığı, süjətlərin lirik təsiri həmin yeni üslubun əlamətləri idi. Bu dövr toxuculuq peşəsinin və tikmə sənətinin xüsusi çiçəklənməsi ilə səciyyələndir. O dövrün səyahətçilərindən, tacir və diplomatlarından çoxlu məlumatlar qalmışdır ki, burada onlar gülbətin tikmələrlə və qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş bahalı ipək parçadan paltarlar geyinmiş Səfəvi hökmdarlarının Şərq məxsus zənginliyinə heyranlıqlarını bildirirlər. Təbrizdə istehsal

edilən, üzəri qızılı və gümüşü saplarla bəzədilən bu süjətli bahalı parçalar xaricə ixrac edilən ən əsas mallardan və Avropa və Asiya hökmdarlarına göndərilən ən qiymətli hədiyyələrdən idi.

Bədii tikmə sənətinə tədqiq etmək üçün həmçinin, Təbriz miniaturları da zəngin materiala malikdir. Bu əsərlərdə rəssamlar tikmənin çoxlu növlərini, onların paltarlarında və məişət əşyalarında yerini, ornament və kompozisiya quruluşunu, rəng həllini miniatur sənətinə məxsus incəliklərlə əks etdirmişlər.

Tarixi sənədlər təsdiq edir ki, Azərbaycanda ən geniş yayılmış tikmə növləri gülbətin, təkəldüz, qurama, qiymətli daşlarla və muncuqla tikmə olmuşdur.

Gülbətin tikmə qalın parçalar üzərində əsasən, həmahəng tünd rəngli məxmər və mahud üzərində işlənirdi. Məxmər parça üzərində işlənən gülbətin xüsusən gözəl baxılırdı. Məxmər parçanın xovlu səthi qızılı və gümüşü sapların parlılığına xüsusi gözəl çalarlar verirdi. Gülbətin tikmə ilə geyimlər, məişət əşyaları, hər cürə üzülük, par kisələri, kiçik qutular və s. bəzədilirdi. Təbriz, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Gəncə kimi böyük şəhərlər gülbətin tikmə istehsalının mərkəzləri idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi şahlarının saraylarında ayrıca karxanalar-emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Belə karxanalarda peşəkər ustalar rəssamların eskizləri əsasında yüksək səmimiyyət nümayəndələri və xaricə ixrac etmək üçün qızılı və gümüşü saplardan müxtəlif məmulatlar tikirdilər. Bu tikmələrin başlıca ornament motivini stilizə olunmuş nebatı və həndəsi naqışlar təşkil edirdi. Belə motivlərdən olan, hər iki tərəfində bir cüt quş oturmış heyat ağacı ən qədim motivlərdən idi ki, bu da ilkin dövrlərdə heyat və ölüm, gecə və gündüzün dəyişməsi, xeyir və şər in mübarizəsi kimi məfhumların rəmzi olmuşdur. Bunun üçün personajlardan biri - istər quş olsun, istərsə də heyvan təsviri tünd boya ilə, digəri isə açıq boya ilə rənglənirdi. Lakin zaman keçdikcə semantika dekorativliklə əvəzlənmiş və bu motivə tamamilə başqa təfsir verilmişdir.

Zənginliyi və təmərəqlili ilə par-par yanan, qızılı və gümüşü ilə ağıl çəşdirən, yaqut və mirvariləri ilə göz qamaşdırən saray incəsənətinin çiçəklənməsi ilə yanaşı, öz sadəliyi və sxematikliyi ilə seçilən, lakin eyni zamanda köklərin əsrlərin arxasından, qədim mədəniyyət və ənənələrdən götürən möhtəşəm bədii dilə malik xalq sənəti də inkişaf etmişdir. XVII əsrdən qalmış ABŞ-nin muzeyi və şəxsi kolleksiyalarından qorunan bədii tikmə nümunələri köçəri xalqın incəsənətini əyani nümayiş etdirir. Burada bəzək elementinin öz kodlaşmış mənəsi var ki, həmin

məna da motivlərə, rəng həllinə və hər məmulatın təyinatına uyğun olaraq açılır. XVII əsrin ortalarında və XVIII əsrin əvvəllərində məxsus bədii tikmələr arasında rombvari medalyon, küncələrində isə S-şəkilli qarmaqvari elementləri olan təkməlyonlu oxşar kompozisiya quruluşuna malikdirlər. XVIII əsrə məxsus medalyonun ortasını üzərində buynuzabənzər elementlər olan, daxilində svastika yerləşdirilmiş formaca daha kiçik medalyon bəzəyir. Azərbaycan incəsənətinin zəngin xəzinəsinə məxsus olan bütün bu elementlər öz köklərini çox qədim dövrlərdən alır. Romb bir çox anlayışları özündə təcəssüm etdirən ən qədim ornament rəmzlərindəndir. Həmçinin buynuz da köçəri xalqların dekorativ sənətində tez-tez rast gəlinir ki, bu da onların totem inancları ilə bağlıdır. Svastika dünyanın dörd tərəfinin, təbiətin dörd ünsürünün (od, su, hava, torpaq) ən qədim rəmzlərindən biridir. Qanadlı svastika isə yer üzündə həyatın və təbiətin fasiləsiz dövrən etdiyinin rəmzidir. Kompozisiyanın bəcaqlarını stilizə edilmiş gül motivləri çələng kimi bəzəyir ki, bu da yəqin, həyat ağacının təcəssümü etdirir. Medalyonun orta hissəsi bir neçə gülün dalğavari həndəsələşdirilmiş xətti ilə bəzədilən nazik haşiyə ilə əhatələnmişdir. Tikmə rənglərin səsənməsindən istifadə edilmiş xalçalar xatırladır. Burada rəng həlli tünd göy rəngli fonun qırmızı fonlu sarı medalyonla və yaşıl, ağ, göy elementlərlə həmahəngliyi üzərində qurulmuşdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda kifayət qədər geniş yayılmış tikmə texnikalardan biri də təkəlduz tikmə idi. Təkəlduz tikmə qalın parçalar üzərində, əsasən, qırmızı, qara, tünd göy rəngli mahud üzərində, rəngli ipək və yun saplarla işlənirdi. Təkəlduz tikmənin fonu üçün tək-çə birrəngli parçalardan istifadə olunurdu. Bunun üçün dolğun, tünd rənglərin həmahəngliyindən istifadə olunurdu ki, bu da tikmənin sahəsini dolduran rəngərarəng ornamentlərlə çox gözəl harmoniya yaradırdı. Təkəlduz tikmə rəng tərtibatının zənginliyi və kompozisiya həllinin müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi. XVI əsrdə bu, əsasən nəbati və zoomorf motivləri özündə birləşdirən medalyon kompozisiyalarının müxtəlif təfərsirləndirilmə bəzən də süjetli kompozisiyalarda öz əksini tapırdı. Təkəlduz tikmənin texnikası aşağıdakı kimi idi. Parça barmaqqlara tarım çəkilir və üzərində rəsmnin kontur xəttləri qeyd olunurdu. Sonra xüsusi ələtin-qarmağın vasitəsi ilə rəsmnin içərisi doldurulurdu. Təkəlduz tikmədən hər cür örtüklər, baliş və mütəkkə üzlüklərinə, çullara, kiçik xalçalara və süfrələrə bəzək vurmaq üçün istifadə olunurdu. XVIII əsrdə Şəkidə işlənmiş, hazırda Azərbaycan tarix muzeyində saxlanılan baliş üzlükləri təkəlduz tikmə sənətinin yüngül inkişaf səviyyəsinin nümunəsi, həmçinin, Azərbaycan incəsənətinin parlaq fərdi xüsusiyyətlərinin ifadəsidir.

Muncuqla, qiymətli daş-qaşqlarla, daha sonra isə əlvan metal lövhələrlə – pələ ilə tikmə texnikası Azərbaycanda bədii tikmə sənətinin ənənəvi sahələrindəndir. Muncuqla daha çox geyim və ayaqqabılar, dekorativ pər-

dələr, örtüklər, baliş üzlükləri, güzgü örtükləri, eləcə də müxtəlif kiçik əşyalar, müstüklər, qotazlar bəzədilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda tikmə sənəti çox güclü ənənələrə malikdir. Tikmənin müxtəlif növləri, istər peşəkar, istərsə də kустar səviyyədə Azərbaycanın bütün bölgələrində inkişaf etmişdir. Eləcə də uzun əsrlər boyu tikmənin hər iki istiqaməti bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmiş və sanki bir-birinə hoparaq Azərbaycan dekorativ sənətinin vahid üslubi bazasını yaratmışlar. Bədii tikmənin Azərbaycan xalqının gündəlik həyatında oynadığı rolu qiymətləndirmək çox çətindir. Xalq tikmə sənətindən danışıarkən qeyd etmək lazımdır ki, qədimdə bu işlə qadınlar və gənc qızlar məşğul olurdular. Hər bir qadın tikməyi, toxumağı və naxış vurmağı bacarmalı idi. Onlar bu sənəti nəvələrindən, analarından öyrənir və öz qızlarına, nəvələrinə ötürürdülər. Beləcə, Azərbaycan qadınları nəsilbənəsil bu ənənəni davam etdirir, eyni zamanda hər biri qədim ornament motivlərinə fərqli yozum verərək bu sənəti yeni kompozisiyalarla zənginləşdirir və texniki üsulları təkmilləşdirirdi. Deyilənlərə görə, bu işi bacarmayan qızları ərə götürürdülər. Ailədə qız uşağı dünyaya gələn kimi uşağın anası və nənəsi ona cəhiz tədarükü görməyə başlayırdı. Tikilən əşyaların sayı ailənin maddi vəziyyətdən asılı olurdu. Əgər cəhizdə güləbətin tikmələrinin sayı çox olurdusa gəlin varlı hesab edilirdi. Kasıb ailələrdə çox vaxt ana qızına öz qalmış cəhizini verərdi. Cəhiz sədəflənmiş və ya naxışlanmış böyük sandığa yığılırdı ki, bu özü də cəhizin ayrılmaz tərkib hissəsi sayılırdı. Kənd yerlərində cəhiz üçün nəzərdə tutulan əşyaların tərkibinə müxtəlif təyinatlı xalçalar və çoxsaylı xalça məmulatları – məfrəslər, xurcunlar, çullar, xalça örtükləri də daxil idi. Şəhər ailələrində isə xalçalarla yanaşı müxtəlif ölçülü süfrələr, pərdələr, örtüklər, balişlar, qızıl və gümüşü saplarla, muncuqlarla, pələ ilə bəzədilmiş pul kisəsi, eynək, qələm, daraq, dua kitabı, tütün saxlamaq üçün qablar və s. belə kiçik əşyalar da qızın cəhizinə daxil edilirdi.

Tikmə sənətinin ənənələri bu gün də yaşayır. Hətta yaşadığımız müasir dövrdə kütləviyyə və moda üslublu verilən bir dövrdə də bədii tikmə öz tükənməz ömrünü zamanla ayaqlaşaraq davam etdirməkdədir. Bu gün də həm peşəkar qadın rəssamlar, həm də xalq sənətkarları müxtəlif texnikalarda işləyir və öz nənə və ulu nəvələrinin irsini davam etdirirlər. Onlar öz işlərində Azərbaycan xalqının zəngin olduğu incə zövq, ölçü hissi, harmoniya duyğusu və s. əvəzolunmaz dəyərlərini qorumağa və gələcək nəsillərə ötürməyə çalışırlar. Bir daha qeyd etmək istərdik ki, əsrlər boyu qazanılmış bədii təfəkkür formalarının bu gün də öz yaşam tarixini davam etdirməsi bir daha milli mədəniyyətimizin varlığını və qədimliyini sübut edir.

Şirin MƏLİKOVA